

Jaroslav Veteška, Slavomil Fischer

Psychologie kriminálního chování

Vybrané otázky etiologie,
andragogické intervence
a resocializace

 GRADA®

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Veteška, Jaroslav, 1973-

Psychologie kriminálního chování : vybrané otázky etiologie, andragogické intervence a resocializace / Jaroslav Veteška, Slavomil Fischer. -- Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2020. -- 1 online zdroj. -- (Psyché)

České a anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-271-1480-1 (online ; pdf)

* 343.95 * 343.22 * 343.3/.7 * 159.9 * 304 * 376.1-056.49 * 364-782.2 * 343.85 * 343.848 * (048.8)

- kriminální psychologie
- pachatelé trestných činů
- kriminalita -- psychologické aspekty
- kriminalita -- sociální aspekty
- etopedie
- resocializace
- prevence kriminality
- postpenitenciární péče
- monografie

159.9 - Psychologie [17]

Jaroslav Veteška, Slavomil Fischer

Psychologie kriminálního chování

Vybrané otázky etiologie,
andragogické intervence
a resocializace

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Publikace je dílčím výstupem z projektu „Edukace jako nástroj prevence a sociální exkluze v Ústeckém kraji“ (19/SML0723/SOPD/KH).

prof. PhDr. Jaroslav Veteška, Ph.D., MBA
PhDr. Slavomil Fischer, Ph.D., MBA

PSYCHOLOGIE KRIMINÁLNÍHO CHOVÁNÍ
Vybrané otázky etiologie, andragogické intervence a resocializace

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401

www.grada.cz

jako svou 7527. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Milan Nakonečný

doc. MUDr. Miloš Sokol, Ph.D.

doc. MUDr. Ilja Žukov, CSc.

Odpovědný redaktor Štěpán Böhm

Sazba a zlom Milan Vokál

Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 208

Vydání 1., 2020

Vytiskl PBTisk, s.r.o., Příbram

© Grada Publishing, a.s., 2020

ISBN 978-80-271-1481-8 (ePub)

ISBN 978-80-271-1480-1 (pdf)

ISBN 978-80-271-0731-5 (print)

Obsah

Předmluva	9
Úvod do zkoumané problematiky	11
1. Význam a pojetí psychologie kriminálního chování	15
1.1 Psychologie kriminálního chování v systému psychologických věd	15
1.2 Zdroje a východiska psychologie kriminálního chování	18
1.3 Charakteristika psychosociálních aspektů kriminálního chování	22
1.4 Signifikantní problémy kriminálního chování z pohledu psychologie	25
2. Delikvence, kriminalita a charakteristika jejich nositelů	27
2.1 Vymezení pojmů delikvence a kriminalita	27
2.1.1 <i>Delikvence</i>	27
2.1.2 <i>Kriminalita</i>	28
2.2 Faktory zvyšující pravděpodobnost vzniku a rozvoje delikventního chování	30
2.2.1 <i>Biologické faktory</i>	30
2.2.2 <i>Psychické faktory</i>	31
2.2.3 <i>Sociální faktory</i>	35
2.3 Osobnost a osobnostní charakteristika delikventů	39
2.3.1 <i>Vztah normality a patologie ve vývoji osobnosti</i>	44
2.3.2 <i>Poruchy chování</i>	45
2.3.3 <i>Poruchy osobnosti</i>	46
2.4 Porucha osobnosti jako důsledek negativních zkušeností v průběhu dětství a dospívání – výzkumná studie	52
2.4.1 <i>Cíl výzkumu, charakteristika šetřeného souboru a metodologie</i>	53
2.4.2 <i>Výsledky výzkumu a jejich interpretace</i>	54
2.4.3 <i>Závěry a doporučení pro penitenciární teorii a praxi</i>	60
2.5 Typologie delikventní subkultury – psychologická východiska	61
2.5.1 <i>Epizodický typ</i>	62
2.5.2 <i>Chronický typ labilní (s negativním vývojem)</i>	63
2.5.3 <i>Chronický typ psychopatický (s poruchou osobnosti)</i>	64
2.5.4 <i>Mentálně insuficientní typ (mentálně nedostačivý)</i>	65
2.5.5 <i>Deviantně socializovaný typ</i>	66
2.5.6 <i>Psychotický typ (s masivní psychickou poruchou)</i>	66

2.6	Depravace osobnosti vlivem uvěznění jako problém sociálně-andragogické intervence – výzkumná studie	67
2.6.1	<i>Cíl šetření, charakteristika šetřeného souboru a metodologie</i>	68
2.6.2	<i>Výsledky šetření a jejich interpretace</i>	68
2.6.3	<i>Závěry a doporučení pro andragogickou a speciálněpedagogickou teorii a praxi</i>	73
3.	Klasifikace zdrojů delikvence a kriminality	74
3.1	Etiologie delikvence a kriminálního chování	74
3.2	Teorie zdrojů delikvence a kriminality	76
3.2.1	<i>Biologicko-psychologické teorie</i>	77
3.2.2	<i>Psychologické teorie</i>	80
3.2.3	<i>Sociologické teorie</i>	85
3.2.4	<i>Polyetiologické a interdisciplinární teorie</i>	89
3.3	Míra disociality a ochota k nápravě u vybraných delikventních skupin – výzkumná studie	90
3.3.1	<i>Cíl výzkumu, charakteristika šetřeného souboru a metodologie</i>	91
3.3.2	<i>Výsledky výzkumu a jejich interpretace</i>	92
3.3.3	<i>Závěry a doporučení pro resocializační teorii a praxi</i>	95
4.	Penitenciární a postpenitenciární proces v psychologických a andragogických souvislostech	97
4.1	Význam andragogiky v penitenciární a postpenitenciární péči	97
4.2	Andragogická intervence v penitenciární a postpenitenciární péči	100
4.3	Resocializace, reedukace, reintegrace a rehabilitace v penitenciárních podmínkách	103
4.4	Motivace ke korekci chování a změně životního stylu v kontextu resocializace	108
4.5	Terapie a psychoterapie v penitenciárním kontextu	110
4.6	Využití poznatků resocializační a sociální pedagogiky a sociální patologie	113
4.7	Personální zabezpečení VTOS	116
5.	Výkon trestu odnětí svobody – realizace a aplikace programů zacházení	118
5.1	Teorie trestu a jeho funkce	118
5.2	Realizace výkonu trestu odnětí svobody	122
5.3	Prizonizace a další sociální specifika výkonu trestu	124
5.4	Penitenciární péče jako akční pole andragogiky – možnosti práce s odsouzenými	128

5.5	Specifika odborné práce s odsouzenými – programy zacházení	130
5.5.1	<i>Pracovní aktivity</i>	137
5.5.2	<i>Vzdělávací aktivity</i>	138
5.5.3	<i>Speciálněvýchovné aktivity</i>	143
5.5.4	<i>Zájmové aktivity</i>	144
5.5.5	<i>Utváření vnějších vztahů</i>	145
5.5.6	<i>Probační programy pro mladistvé</i>	146
5.6	Souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených – SARPO	146
5.7	Problematika účinnosti práce s odsouzenými	150
5.8	Otázka selhávání a recidivního chování	152
5.9	Analýza účinnosti odměn a trestů	157
5.9.1	<i>Psychosociální a resocializační význam odměn a trestů</i>	159
5.9.2	<i>Výsledky šetření a jejich interpretace</i>	160
5.9.3	<i>Závěry a doporučení pro penitenciární teorii a praxi</i>	165
5.10	Inovace a best practice v českém prostředí	166
5.10.1	<i>Příklady práce s jedinci ve výkonu trestu odnětí svobody</i>	167
	Závěr a diskuse	169
	Shrnutí	172
	Summary	173
	Seznam tabulek, obrázků a grafů	174
	Seznam zkratk	176
	Přílohy	177
	Příloha 1	177
	Příloha 2	178
	<i>Kazuistika 1</i>	178
	Příloha 3	182
	<i>Kazuistika 2</i>	182
	Příloha 4	186
	<i>Kazuistika 3</i>	186
	Příloha 5	189
	Příloha 6	190
	Příloha 7	191
	Použitá literatura a zdroje	194
	Věcný rejstřík	206

Předmluva

Předložená publikace se věnuje závažné sociální problematice související s pácháním deliktů a trestných činů. Kniha přináší deskripci a analýzu fenoménu kriminálního chování a konceptualizaci nové aplikované vědní disciplíny – psychologie kriminálního chování. Text jednotlivých kapitol reflektuje vybrané otázky, které souvisejí s penitenciární, částečně také s postpenitenciární péčí a zejména s možnostmi andragogické práce, ale také s předmětem zájmu speciální a sociální pedagogiky, vychovatelství a sociální práce. Edukační kontext chápeme jako jeden z pilířů odborné práce s touto cílovou skupinou – deviantní a kriminální subkulturou. Psychologické a andragogické působení můžeme realizovat jednak v rovině preventivní, jednak v rovině korektivní, tj. nápravné s využitím integračních a resocializačních nástrojů.

K sepsání této publikace nás přimělo několik okolností. Jednak řešení výzkumných projektů „Možnosti využití edukačních aktivit pro překonávání negativních důsledků sociálních problémů a sociálního vyloučení specifických skupin obyvatel Ústeckého kraje ze sociálních a ekonomických procesů a aktivit“ a „Edukace jako nástroj prevence a sociální exkluze“, které byly finančně podpořeny Ústeckým krajem, jednak vysokoškolská výuka na Univerzitě Karlově a Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Rovněž osobní zkušenost s prací ve vězeňství byla klíčová.

Naše psychologická a andragogická interpretace se opírá o mezioborový přístup, bez kterého nelze zachytit všechny aspekty delikventního a kriminálního chování. Vedle studia teoretických pramenů – jak z oblastí kriminologie, forenzní psychologie, psychologie osobnosti a psychopatologie, tak z oblastí sociální patologie, andragogiky a etopedie – jsme v poslední dekádě realizovali několik výzkumů, resp. výzkumných studií v penitenciárním prostředí a při přechodu odsouzených zpět do společnosti.

Rovněž jsme využili řady domácích a zahraničních teoretických i empirických zdrojů zabývajících se touto specifickou problematikou – např. Hollin (1992); Netík, Netíková, Hájek (1997); Rahn, Mahnkopf (2000); Walsh (2006); Anderson, Hughes (2009); Čírtková (2009, 2014), Irving, Randy (2013); Fischer, Škoda (2012, 2014); Vorhaus (2014); Veteška (2015, 2016); Sanders (2016); Creese (2016); Bartol, Bartol (2016); Lyon, Welsh, 2017; Petherick, Sinnamon (2017); Sokoloff, Schenck-Fontaine (2017); Harcourt et al. (2017); Nee, Vernham (2017); Fischer, Veteška (2017, 2018).

Věříme, že předložená monografie, věnovaná otázkám etiologie kriminálního chování, andragogické intervence, reintegrace a resocializace, přispěje k rozvoji nové vědní disciplíny. Budeme rádi, pokud pomůže najít odpovědi na komplikované otázky související s nežádoucím protispolečenským chováním delikventních a kriminálních jedinců a možnostmi účinné prevence.

Rádi bychom na tomto místě poděkovali recenzentům a odborným konzultantům z Vězeňské služby ČR za jejich cenné rady a připomínky, které zvýšily kvalitu rukopisu. Jmenujme zejména prof. Milana Nakonečného, doc. Ilju Žukova, doc. Davida Krámského, dr. Hanu Prokopovou a vysokoškolské studenty-výzkumníky Bc. Jaroslava Kříže a Daniela Koubka.

Jaroslav Veteška
Slavomil Fischer

Poznámka: Upozorňujeme, že pojmy „odsouzený“ a „vězeň“ jsou v textu používány jako synonyma, stejně jako slova „uvěznění“, „výkon trestu“ (VT) a „výkon trestu odnětí svobody“ (VTOS).

Úvod do zkoumané problematiky

Delikvence a kriminalita patří bezesporu k nejzávažnějším sociálně patologickým jevům. Vzhledem k jejich vysoké společenské nebezpečnosti je tato problematika, a zejména pak možnosti jejího řešení, dlouhodobě a trvale předmětem zvýšeného společenského zájmu. V posledních několika letech můžeme v případech delikvence pozorovat jednak její zvyšující se četnost, a dále pak také její kvalitativní proměny. Ty reflektují společenské, strukturální a procesní změny. Tato skutečnost je vnímána značně negativně. Jde totiž o ohrožení společnosti, jejího vývoje z hlediska bezpečnosti, morálky a mravnosti.

Zcela přirozeně proto zaznamenáváme odpovídající zájem odborné, ale také laické veřejnosti, o prameny a informace objasňující zdroje a příčiny delikvence a kriminality, jejich společenský dopad, a zejména již zmíněné možnosti jejich řešení. Problematika delikvence a kriminality se proto zcela pochopitelně stala předmětem zájmu celé řady vědních oborů, včetně andragogiky. Vždyť nositeli delikvence a kriminality jsou v naprosté většině dospělé osoby, jejichž výchova a vzdělávání jsou předmětem zájmu tohoto vědního oboru. Pozornost je také věnována deskripci typických osobnostních znaků a způsobů chování delikventních osob.

Publikace přináší výsledky mnoha šetření, která byla zaměřena na poznání jevů, souvisejících se vznikem a rozvojem a možnostmi korekce delikvence a kriminality. Nedílnou součástí jsou konkrétní závěry a doporučení pro praxi forenzní psychologie, sociální pedagogiky, andragogiky a dalších pomáhajících profesí. Vlastní výzkumná činnost autorů k této problematice byla realizována v období let 2008 až 2018 a vybraná zjištění byla již částečně publikována (srov. např. s Žukov, Fischer, 2008; Fischer a kol., 2008; Veteška, Žukov, Fischer, 2017; Veteška, Fischer, 2018). Dílčí otázky byly řešeny i v rámci projektu zaměřeného na rozvoj edukačních nástrojů uplatňovaných v rámci resocializace a integrace odsouzených.¹

Přínosem této publikace je aktualizace teoretických východisek opírající se o strukturální a procesuální proměny a zejména pak o výsledky vlastních výzkumných šetření. Poslední výzkum byl autory publikace realizován v letech 2017 a 2018 v Ústeckém kraji pod názvem „Možnosti využití edukačních aktivit pro překonávání negativních důsledků sociálních problémů a sociálního vyloučení specifických skupin obyvatel Ústeckého

¹ Výzkumný projekt „Možnosti využití edukačních aktivit pro překonávání negativních důsledků sociálních problémů a sociálního vyloučení specifických skupin obyvatel Ústeckého kraje ze sociálních a ekonomických procesů a aktivit“ byl finančně podpořen Ústeckým krajem (smlouva č. 17/SML1265/SOPD/OKH).

kraje ze sociálních a ekonomických procesů a aktivit“ a v rámci druhé etapy nazvané „Edukace jako nástroj prevence a sociální exkluze“.

Jsmo si vědomi skutečnosti, že text předložené monografie nemůže postihnout veškeré souvislosti a psychosociální jevy, které mohou vznik a rozvoj delikvence, případně kriminality, determinovat. Kriminální chování nevzniká v naprosté většině případů samo o sobě. Předchází mu řada různých jevů, které lze souhrnně označit jako poruchy chování. Jedná se například o problematiku agresivity a násilí, závislostního chování a patologických jevů v prostředí rodiny.

Je tedy alespoň důležité zmínit, že delikvence a kriminalita nevznikají nahodile. V naprosté většině případů jsou tyto protisociální způsoby chování důsledkem nevhodného nebo až patologického psychosociálního a emocionálního vývoje jejich nositele. Jde o problematiku, která bývá souhrnně označována jako negativní vývoj v průběhu dětství a dospívání. Více viz MKN-10.²

Ke změně protisociálně orientovaného chování do společensky akceptovatelné podoby vede komplexní přístup. Můžeme konstatovat, že integrální andragogický koncept se s takovým přístupem plně snoubí. Vůči delikventům, kteří se ocitli v situaci odnětí svobody s následným pobytem ve vězení, je nezbytné systematicky uplatňovat řadu aktivit. V počátku, kdy dochází k počáteční krizi v důsledku uvěznění, má dominantní úlohu intervence. Poradenská pak dominantní roli převezme při bilanci toho, co bylo a jak to vlastně bude dále. K tomu, aby se dotýčný změnil, potřebuje nejen poradenství. Je nezbytné si buď renovovat, nebo dokonce osvojit dovednosti a znalosti, potřebné k takovému společenskému uplatnění, které je sociálně přijatelné. K tomu vede jednoznačně výchova ruku v ruce se vzdáváním. Vzdáváním, které v případě dospělých vede k získávání a zvyšování kompetencí, potřebných k takové seberealizaci a takovému společenskému uplatnění, které je naopak od původně nepřijatelného společensky přijatelné, nebo lépe společensky žádoucí.

Text publikace klade při rozboru problémů, spojených s delikvencí a kriminalitou a s možnostmi jejich řešení, důraz na morální hledisko. Je doplněn o řadu vlastních zkušeností autorů a o zkušenosti odborníků z praxe. Pozornost je ale také věnována teoretickým poznatkům a jejich systemizaci. Jedná se zejména o problematiku zdrojů, příčin vzniku a rozvoje delikvence a kriminality a jejich prevenci. Pro odborníky a další pracovníky působící v oblasti pedagogických a psychosociálních věd je znalost a pochopení souvislostí spojených se vznikem a rozvojem delikventního chování základní podmínkou úspěšnosti pro nacházení a volbu možností jejich řešení. Rozbor a návrh konkrétních možností, tj. doporučení pro psychologickou a andragogickou intervenci, je pak předmětem diskuse a shrnutí prezentovaných výzkumných studií.

Psychologické instrumenty jsme zaměřili na zkoumání změn v osobnostních vlastnostech, rysech a předpokladech jedinců. Jedná se o všestranné působení na osobnost

² *Mezinárodní klasifikace nemocí. 10. revize. Duševní poruchy a poruchy chování. Popisy klinických znaků a diagnostická vodítka.* Praha: Psychiatrické centrum, 1992.

dospělého člověka s využitím edukačního působení, které zahrnuje celou řadu možností formálního a neformálního vzdělávání, včetně informálního učení. Proto nás při zkoumání této problematiky primárně nezajímaly pouze edukační procesy zaměřené na osvojování si poznatků a jejich evaluace, ale především psychosociální aspekty a okolnosti, které souvisejí s výchovou a vzděláváním, prevencí a resocializací. Determinují psychologický vývoj jedince, diagnostikují jeho schopnosti a potenciál, motivaci a docilitu.

Andragogiku chápeme v tomto kontextu jako vědu zastřešující, zásadně ovlivňující procesy výchovy, vzdělávání a učení se dospělých. V rámci zkoumaných interakcí se setkáváme s již dospělými jedinci, vůči nimž uplatňuje andragogika své specifické principy. Znalost původní kauzální příčiny vzniku a rozvoje protispolečenských forem chování je ale pro andragogiku nezbytná. Týká se to nejen její intervence, ale také otázky učení se, vzdělávání a poradenství. To vše prostupuje procesem penitenciární péče a snahou o dosažení korektivních změn ve struktuře osobnosti, tj. resocializací jedince.

Andragogika při intervenci a resocializaci využívá poznatky speciální pedagogiky, psychologie, sociologie a dalších disciplín pro následné korektivní ovlivňování dospělých osob. Znalost problémů předchozího vývoje těchto osob je pro tvorbu intervenčních a resocializačních aktivit důležitou podmínkou z hlediska jejich potřebné účinnosti. Proto se lze v předložené práci setkat s některými východisky a také závěry, na které je možné pohlížet nejen jako na andragogické, psychologické, ale také částečně speciálně-pedagogické. Vzhledem k tomu, že se v oblasti výkonu trestu odnětí svobody (včetně vazebního stíhání) jedná o práci s dospělou skupinou osob, je působení na tyto jedince akčním polem andragogiky, která využívá poznatky těchto a také dalších vědních disciplín jako jejich důležitou teoretickou a empirickou základnu.

Vybraná témata a otázky psychologie delikventního a kriminálního chování vedou k variantnímu myšlení. Stěžejní témata jsou nahlížena z různých teoretických perspektiv a z různých konceptuálních a interdisciplinárních rámců. Jednotlivá doporučení a závěry jsme se snažili formulovat tak, aby pro společnost měly funkci preventivní, socializační a resocializační, výchovně-vzdělávací, poradenskou, rehabilitační, terapeutickou, tj. komplexní v souladu s psychologickou a andragogickou teorií a praxí. Tematické okruhy a poznatky z této aplikace jsou rozpracovány v jednotlivých kapitolách.

Podtitul publikace, *Vybrané otázky etiologie, andragogické intervence a resocializace*, ukazuje v podstatě na jeden z nejdůležitějších nosných problémů, spojených s kriminálním chováním. Jde o jeho řešení, např. o problémy korekce, tj. resocializace a jejich možností. Ta se potýká s celou řadou rozmanitých překážek. Např. o již výše naznačenou etiologii kriminálního chování, o osobnostní rysy a znaky nositelů kriminality a původní vyvolávající příčinu. Jde ale velmi významně o psychosociální specifika penitenciárního procesu a penitenciární péče (Fischer, 2006). Tato problematika je v podstatě ústředním problémem publikace, který je podrobně popsán v několika následujících kapitolách (zejména penitenciární proces a péče v psychologických a resocializačních souvislostech).

1. Význam a pojetí psychologie kriminálního chování

1.1 Psychologie kriminálního chování v systému psychologických věd

Psychologie je jako vědní obor vymezována z různých vývojových a teoretických hledisek. Vymezení je determinováno odlišnými teoretickými i empirickými přístupy a koncepty. Ve vymezení proto neexistuje jednotný přístup. Některé psychologické směry vymezují psychologii jako vědu o chování a prožívání. Jiné se omezují pouze na chování (behavioristické pojetí) či jinak jednostranné introspekcionistické nebo fenomenologické pojetí psychologie (strukturalismus, funkcionalismus či psychoanalýza). Jednotné či souhrnné paradigma nenalezneme. Psychologii člověka ale můžeme výstižně definovat jako „vědu o psychice, která se fenomenálně vyказuje jako prožívání a chování ve formě procesů a psychofyzických dispozic k těmto procesům“ (Nakonečný, 1995, s. 226).

Psychologie jako vědní obor je pochopitelně aplikována ve všech oblastech společnosti a jejího dění. Pro všechny aplikované psychologické disciplíny platí jedno společné. Zkoumají problematiku a otázky chování a prožívání v určité oblasti společenské praxe. Pokud hovoříme o delikvenci a kriminálním chování, které jsou z hlediska zájmu předmětem naší publikace, je nutné se pozastavit nad aplikací psychologie v této oblasti. Psychologie kriminálního chování se zatím jako samostatná aplikovaná psychologická disciplína nezakotvila. Proto je nutné konstatovat, že naším východiskem jsou psychické procesy a související způsoby chování, které mají s výše uvedenými protispolečensky orientovanými jevy přímou souvislost, a to z pohledu disciplín, které se touto problematikou z různého pohledu zabývají. V posledních třiceti letech najdeme výraznou interdisciplinární spolupráci na poli operacionalizace pojmů, konceptualizace teorií i mezioborového vědeckého zkoumání v rámci sociálních a přírodních věd.

Je zcela jasné, že pro studium delikvence a kriminálního chování je nezbytné využít poznatky psychologie obecné, vývojové, sociální a psychologie osobnosti. Jde o poznatky obecné, které pak konkrétněji rozpracovávají disciplíny aplikované. Tedy vedle

základních psychologických disciplín také poznatky z medicíny, přesněji z psychiatrie³ a psychopatologie, která se jakožto nauka o psychických nemocech, chorobných a hraničních duševních jevech zabývá „diagnostikou, klasifikací i výzkumem jak duševních poruch a chorob, tak také hraničních stavů“⁴ (Orel a kol., 2012).

Následující aplikované disciplíny psychologie jsou pro psychologii kriminálního chování základními teoretickými východisky. Pravděpodobně nejvýznamnější související aplikovanou psychologickou disciplínou, která se mj. zabývá psychologickou stránkou řady otázek kriminální činnosti, je **forenzní psychologie** (Čírtková, 2009). Forenzní psychologie má z pohledu této publikace význam zejména z hlediska analýzy motivace trestných činů. Dále se podílí na typologii různých pachatelů trestných činů a deliktů, a to z biopsychosociálního hlediska. V našich podmínkách se v případě forenzní psychologie můžeme často setkat s označením **psychologie soudní** nebo **psychologie kriminální**. Název je totiž odvozen od latinského *forum* (tržiště), kde se konaly mj. soudní spory a jednání. Její předmět zájmu je však širší. Zabývá se také problematikou regulativních mechanismů v oblasti právních norem. Forenzní psychologie je propojená s kriminálně orientovanou psychopatií, tj. specifických psychologických syndromů spojených s kriminologií (srov. Petherick, Sinnamon, 2017).

V mezinárodním prostředí je možné se dále setkat také s pojmy „penitenciární psychologie“ a „postpenitenciární psychologie“. **Penitenciární psychologie** se zabývá specifickými, zejména psychosociálními aspekty, které je možné pozorovat v rámci uvěznění (deprivace, frustrace, adaptace, resocializace). Ty se týkají samozřejmě vězňených osob, jak v rámci výkonu vyšetřovací vazby, tak především v rámci výkonu trestu odnětí svobody. Zabývá se ale také mj. otázkami, které mají souvislost s vězeňskou službou (případně jinými relevantními institucemi) a jejími pracovníky. Ústředním problémem ve vztahu k vězňeným jedincům je problematika kognitivních aspektů adaptace, intervence ve vztahu k rozvoji reaktivních poruch a později nevhodných obranných mechanismů (o problému prizonizace a ideologizace pojednáváme podrobně v další části publikace). Adaptační potíže těchto jedinců se projevují mj. jako důsledek výchovného zanedbání (viz sociokulturní a psychická deprivace). Dále je to otázka reintegrace, rehabilitace a resocializace a jejích možností (což je také problematika, která je podrobena rozboru v další části textu).

Postpenitenciární psychologie na penitenciární psychologii úzce navazuje. Zabývá se obecně psychosociálními aspekty návratu osob po skončení výkonu trestu odnětí svobody do normální společnosti. Ústředním tématem je adaptace po propuštění na

³ Psychiatrie je specializovaný lékařský obor, který se zabývá teoretickými i praktickými aspekty diagnostiky, klasifikace, léčby, prevence psychických (duševních) onemocnění a stavů. Psychiatrie je součástí medicíny (lékařských věd).

⁴ Je namístě podotknout, že hranice mezi zdravím a patologií je v případě duševních poruch na některých místech zcela jednoznačná, na některých naopak velmi neostrá (Orel a kol., 2012). Proto ani hranice mezi normou a abnormalitou nemusí být ostrá či vždy jednoznačně patrná, například s ohledem na vývoj společnosti či nahlížení v rámci různých kultur.

nové životní podmínky a sociální integrace (resp. reintegrace). S tím souvisí snaha o vybudování potřebných interpersonálních vazeb a funkčního sociálního zázemí, pracovní uplatnění a chtěný, nebo alespoň akceptovatelný způsob společenského fungování.

S problematikou psychologie kriminálního chování se snoubí **kriminální psychologie**. Zabývá se obecně otázkami, které souvisejí s vyšetřováním deliktů a kriminálních činů, psychologickým obrazem pachatelů a motivací kriminálního jednání. V rámci objasňování trestné činnosti se dotýká rozmanitých psychologických otázek, které s těmito činy souvisejí (Čírtková, 1998). Další aplikační rovinou psychologie je zájem o studium obětí trestných činů. Nauka o obětech se nazývá **viktimologie**. Vědeckým způsobem zkoumá oběť trestného činu, tj. jakou roli hraje v motivaci pachatele, jaká je jejich interakce a jaké dopady má trestný čin na jejich život. Viktimologie se v rámci výzkumu viktimizace zabývá především chováním oběti, interakcí oběti a pachatele a celkovou mírou viktimizace. Podrobněji k této problematice viz Čírtková (2014) a Velikovská (2016).

V zahraničí se celkem ustálila aplikovaná psychologická disciplína, kterou bychom mohli pro naše podmínky uvést jako **resocializační (nápravná) psychologie** (*correctional psychology*) – srov. s Irving a Randy (2013). Resocializační neboli korektivní psychologie je aplikovanou psychologickou disciplínou, která se zabývá psychosociální problematikou týkající se uvězněním a korektivními mechanismy. Také zkoumá problematiku korekce v jiných institucích, zaměřených rovněž na korekci společensky nepřijatelného chování.

Pokud bychom mohli výše uvedené stručné pojednání o místě psychologie kriminálního chování v systému psychologických věd sumarizovat, můžeme konstatovat následující. Psychologie kriminálního chování není zatím dostatečně ukotvena a ani vymezena jako samostatná aplikovaná psychologická disciplína. Problematiku psychických a sociálních problémů, které s delikvencí a kriminálním chováním souvisejí, je možné zkoumat jednak pomocí základních psychologických disciplín, ale zejména pak pomocí aplikovaných disciplín, které jsme výše uvedli.

Jako zastřešující, tj. pravděpodobně nejlépe využitelná, se zatím aktuálně jeví již výše zmíněná forenzní psychologie. V jejím původním vymezení (Netík, Netíková, Hájek, 1997) došlo k systematickému pokrytí problémů, které respektují posloupnost kriminálního činu (Čírtková, 1998). Jeden z prvních ucelených modelů podali v českém peneologickém prostředí Čepelák a Karabec (1987).

Někteří teoretici proto pojmají výše uvedené psychologické disciplíny jako dílčí subdisciplíny forenzní psychologie. Předmětem forenzní psychologie je pak celá problematika kriminální činnosti, „od A do Z“ (Čírtková, 2009). Psychologické základy a zdroje kriminálního chování zkoumala v Anglii již v roce 1946 a 1947 lékařka Melitta Schmidebergová (narozena na Slovensku). Zaměřila se na psychiatrické aspekty chování, ale i na léčbu těchto jedinců pomocí **psychoterapie** (jako cíleného psychologického úsilí směřujícího ke zmírnění nebo odstranění potíží jedince). Psychoterapií můžeme působit na „nemoc, poruchu, ale i na duševní stavy, funkce a procesy, na osobnost a její vztahy“

(Orel a kol., 2012, s. 225). Jedná se tedy o určitou specifickou, psychologickými prostředky realizovanou léčebnou formu „lidského vztahu a setkání“ (Orel a kol., 2012, s. 224).

Policejní psychologie, v jejímž pozadí stojí především nové nároky na výkon policejních a bezpečnostních profesí, je velmi mladou aplikovanou psychologickou disciplínou (Čírtková, 2000). Do sféry působnosti policie patří i prevence kriminality. Policejní psychologii se „rozumí uplatňování psychologických přístupů, hledisek a poznatků v policejní a bezpečnostní oblasti ... zajímá se o chování a prožívání lidí v situacích, v nichž jde o zajištění zákonnosti, veřejného pořádku a bezpečnosti“ (Čírtková, 2000, s. 45). „Mění se podoba a tvář kriminality, vznikají nové typy nebezpečných situací, zajišťování bezpečnosti lidí i jejich majetku je stále komplikovanější.“ (Čírtková, 2000, s. 7)

Uvedené tři aplikované disciplíny (policejní psychologie, forenzní psychologie a kriminální psychologie) nabízejí relevantní poznatky pro policii obecně. Ve svém souhrnu představují kompletní a komplexní „psychologii pro policisty“ (Čírtková, 2000). „Úsilí o jejich přísné a přesné ohraničení se z dnešního pohledu dokonce jeví jako neúčelné. Fakt, že se v řadě témat překrývají a vzájemně prolínají, odráží totiž realitu.“ (Čírtková, 2000, s. 47)

Psychologie kriminálního chování je rovněž vyučována jako samostatný předmět na vysokých školách např. ve Velké Británii, Kanadě a USA. Studenty seznamuje s psychologickými proměnnými, o nichž se věří, že podporují kriminální chování. Přehled delikventního a kriminálního chování z vývojové, kognitivně-behaviorální perspektivy. Cílem je:

- aplikovat teoretické perspektivy (behaviorální, emocionální a kognitivní) k analýze reálných nebo hypotetických kriminálních scénářů;
- identifikovat různé faktory, které povzbuzují nebo odrazují od kriminálního chování;
- vysvětlit použití nástrojů pro hodnocení rizik v různých fázích procesu trestního soudnictví.

Faktory, které ovlivňují vývoj dospělých a mladistvých na cestě k trestné činnosti, jsou zkoumány, aby se zjistilo, že se jedná o vinu za trestné jednání. Dále je psychologie kriminálního chování součástí dalšího vzdělávání, v mnoha případech jsou semináře a kurzy akreditovány.

1.2 Zdroje a východiska psychologie kriminálního chování

Psychologie kriminálního chování vzniká jako reakce na poptávku společnosti. Jedním z klíčových ukazatelů, potvrzujících význam rozvoje této oblasti aplikované psychologické disciplíny, je nárůst kriminality a zejména zvyšující se počet jedinců ve výkonu trestu

odnětí svobody – 204 osob na 100 000 obyvatel v roce 2018⁵ (viz oddíl 5.2 *Realizace výkonu trestu odnětí svobody*). Na základě těchto skutečností představuje dynamicky se rozvíjející vědní disciplínu (srov. s Hollin, 1992; Walsh, 2006; Anderson, Hughes, 2009; Bartol, Bartol, 2016; Lyon, Welsh, 2017; Petherick, Sinnamon, 2017). Psychologie kriminálního chování vzniká jako přímý důsledek narůstajícího počtu odsouzených a nároků na práci s touto specifickou cílovou skupinou dospělých. Ta souvisí s kvalitativními nároky na jednotlivé profese působící v této oblasti. Další významnou složkou je institucionální základna, a zejména sledování a průběžné vyhodnocování efektivity resocializačního působení.

Psychologie kriminálního chování, stejně jako policejní psychologie, čerpá poznatky ze dvou klíčových okruhů:

1. **Implementovaných (převzatých) poznatků**, zejména z psychologických disciplín, biologie (neurobiologie), antropologie, sociologie, penologie, věd o výchově a vzdělávání a práva.
2. **Originálních (původních) poznatků**, které jsou tvořeny teoretickými rámci, jejich konceptualizací a především výsledky vlastních výzkumů.

Ne každá **agrese** či agresivita (agresivní syndrom) má kriminální podobu, naopak jen malá část agresivních jevů spadá do skupiny kriminální agrese⁶. Její podoby jsou velmi variabilní. Čírtková (2000) rozlišuje kriminální agresi podle promyšlenosti a připravenosti na:

- reaktivní, neplánovanou a bez přípravy;
- promyšlenou, připravovanou, programovanou (srov. s jednotlivými teoriemi a modely uvedenými v podkapitole 2.3 *Osobnostní charakteristika delikventů*).

V rámci psychologické analýzy agrese, spojené s kriminalitou, je nutné kauzálně podrobit tomuto rozboru také hledisko společenské. Je to proto, že příčiny a zdroje mají vždy biopsychosociální kontext. Z psychologického hlediska jsou zkoumány příčiny, které jsou v osobnosti pachatele zakotveny z důvodu nedostatečně socializovaného formování jeho osobnosti nebo z důvodu psychopatologického stavu (porucha osobnosti).

Specifickou agresí je agrese odsouzených. Tu můžeme dělit na agresi orientovanou na okolí a na sebe sama. Pokud jde o **agresi zaměřenou na okolí**, jedná se podle Fischera

⁵ Česká republika se podle Výroční zprávy Vězeňské služby ČR umístila v roce 2018 na druhém místě v počtu vězňů na 100 000 obyvatel (celkem 21 639 k 31. 12. 2018). První místo zaujímá Litva (235), třetí pak Estonsko (195), následováno Polskem (192), Slovenskem (192) a Maďarskem (173). Mimo Evropu pak např. 392 vězňů v Rusku (celkem 568 000) a 655 v USA (celkem pak 2 122 000).

⁶ „O kriminální agresi hovoříme tehdy, jestliže agrese svým obsahem a způsobem útočí na zájmy a hodnoty chráněné právním systémem.“ (Čírtková, 2000, s. 164)

a Škody (2014) zejména o formu verbální a fyzickou. Agresivní chování je směřováno obvykle vůči frustrátorovi. Z tohoto hlediska můžeme pozorovat:

- **agresi vězňů vůči personálu** (jedná se o méně časté, ale ze společenského hlediska velmi nebezpečné případy excesivního jednání; častější formou bývá agrese verbální, spočívající např. v neustálých a nadměrných stížnostech, stále nespokojenosti, s dominantními kverulantními prvky apod.);
- **agresi vůči spoluvězňům** (jde o šikanování, které představuje mnohem častější formu). „Zde je nezbytné odlišit motivaci, neboť u šikanování se nejčastěji jedná o nudu, o boj a dominanci mezi spoluvězni. Těto formy agrese se velmi často dopouštějí jedinci s poruchami osobnosti (psychopatické osoby), zejména s disociálními rysy, přičemž v takových případech se jedná o symptomatologický problém.“ (Netík, Netíková, Hájek, 1997, s. 19)

Ke vzniku agresivního chování přispívají různé vlivy. „Manifestace agresivity je tedy podmíněna multifaktoriálně. Agresivita u psychicky nemocných jedinců nevyplývá pouze z typu onemocnění, ale ovlivňují ji také vývojové psychologické faktory a dispozice.“ (Rahn, Mahnkopf, 2000, s. 417) Vznik agresivního chování vysvětluje řada teorií. Podle etologického modelu slouží agrese k zajištění a obraně teritoria a k vytvoření hierarchie, která brání vzniku chaosu. Vzniká z konfliktu mezi útekem a přiblížením především tehdy, když v současné vývojové fázi nedošlo k osvojení rovnováhy mezi oběma motivy (Rahn, Mahnkopf, 2000). Jak dále citovaní autoři uvádějí, podle hypotézy vycházející z frustrace je agrese důsledkem frustrací, přičemž agresivní chování při frustraci se upevňuje podle modelu učení. Agresivní řešení problémů je zakotveno v kontextu zkušeností v primárním vztahu, jehož vznik explicitně souvisí s úzkostí, ale také s rivalitou.

U **agrese orientované vůči vlastní osobě** se jedná zejména o sebepoškozování a sebeobviňování (autopunitivitu), suicidální jednání a soustavné odmítání stravy (hladovku). „Problematika předcházení a eliminace agresivních projevů chování, které jsou v penitenciární péči označovány jako mimořádné události, je velmi složitá. V rámci působení na jednotlivce se pracovníci potýkají s řadou kontraproduktivních faktorů. Zejména s vlivem prizonizace (viz dále v textu), a důležitým psychologickým účinkem realizace agrese, tzv. kataraktickým (očistným) efektem.“ (Fischer, Škoda, 2014, s. 196)